

A Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatos kéziratok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban

Ligeti Gabriella

2003-ban háromszázadik évfordulóját ünnepeltük annak, hogy 1703 tavaszán a brezáni kiáltvánnyal II. Rákóczi Ferenc fegyverbe szólította Magyarország „nemes és nemtelen” lakosságát. „Cum Deo pro patria et libertate” feliratú zászlóival a tiszaháti felkelők élére állt, és megkezdődött a koraiújkori Európa leghosszabb szabadságharca. A magyarországi eseményekről korabeli kéziratok és nyomtatott dokumentumok maradtak fenn. Azok felhasználásával az eltelt évszázadok folyamán forráskiadványok jelentek meg, és a szakirodalom ezeket használja. Figyelmet érdemelnek azonban az eredeti dokumentumok és azok lelőhelyei is.

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár munkatársaként cikkem témájául a könyvtárunk tulajdonában lévő, a Rákóczi-korban keletkezett, a történelmi eseményeket feldolgozó dokumentumok elemzését választottam. Nem forrásközlésre vállalkoztam, csupán a dokumentumok ismertetésére az idevonatkozó szakirodalom felhasználásával. A dokumentumtípusok közül jelenleg a kéziratok ismertetésére van módom. A feldolgozott művek megalkotásuk sorrendjében egymás után rendezve és szemlélve — a történelmi események és változások tükröképei. Ezért kronológiai elrendezésben való ismertetésük látszott indokoltnak.

A művekről a bibliográfiai adatokon túl a konkrét fizikai jellemzők leírását is szükségesnek tartottam a dokumentumok azonosíthatósága végett. Igyekeztem a konkrét példányok könyvtárba kerülésének útját is nyomon követni, ahol ennek írásos nyomára nem bukkantam, legalább a könyvtár kéziratok katalógusában való első megjelenését tetten érni.

A szatmári béke kézírata

A Rákóczi-szabadságharcot 1711. április 30-án a szatmári béke zárta le. A békekötés idején Rákóczi Ferenc külföldön tartózkodott, mivel 1711. februárjában Lengyelországba utazott a Péter cárral való találkozás reményében. A császári fővezér, Pálffy János 1710 óta tárgyalásokat kezdeményezett Károlyi Sándorral, a szabadságharcosok megbízottjával. Rákóczi és Károlyi nem azonosan látták Magyarország jövőjének biztosítását. Károlyi, aki a

lehető legtöbbet akarta megragadni saját maga és a nemzet számára, látta, hogy nincs több eszköz az ellenállás folytatására, csak a békés kiegyezés mentheti meg a magyarságot a végromlástól. Ezért hajlott a megegyezésre. Rákóczi azonban külföldi segítséget remélt, és nem adta fel az ellenállást. Károlyi — vállalva akár az árulás vádját is — békéhez akarta juttatni a nemzetet. Tennivalóit megszabva látta a körülmények által: a végképp kimerült nép, a reménytelenné vált katonai helyzet azt sugallta, hogy a legrosszabba alku is jobb, mint a fegyveres legyőzetés. 1711. március 14-én Károlyi titokban hűségesküt tett a királynak. Rákóczi elutasította Károlyi békejavaslatát, a béketárgyalásokat a bécsi udvar csalárdságának tekintette. Károlyi az 1711. március 27-re Szatmárra összehívott gyűlésen előterjesztette a Pálffy által felkínált békefeltételeket. Éppen a szatmári egyezkedés napjaiban trónváltozás állt be: 1711. április 17-én elhunyt I. József német-római császár és magyar király. Halálát Pálffy titokban tartotta, nehogy annak híre megakassza az alkudozásokat vagy megsemmisítse annak eredményeit. Az utód, III. Károly Spanyolországból való megérkezéséig Eleonóra császárné, I. József özvegye gyakorolta a hatalmat régensként.

1711. április 29-én megszületett a megegyezés szövegének végső változata, majd 30-án Szatmáron a király képviselői és a szövetkezett rendek ünnepélyesen aláírták a Rákóczi-szabadságharcot lezáró békét. Május 1-jén pedig a kuruc hadsereg Károlyi Sándor vezetésével a majtényi síkon letette zászlóit a királyi megbízottak, Gróf Pálffy János és Karl Locher előtt.

A szatmári béke, mely gyakorlatilag lezárta a Rákóczi-szabadságharcot, nem két egyenrangú fél között létrejött szerződés volt, hanem egyfajta közkegyelem gyakorlása a győztes fél részéről a legyőzött fél iránt. Visszaállította a Habsburg uralmat Magyarországon, megszilárdítva a magyar rendiség privilégiumait.

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratának egyike egy kolligátum, amely az alábbi címet viseli: „Szathmári békesség melyet . . . Erdődy gróff Pálffy János . . . dicsőségessen ez elmúlt 1711dik esztendőben véghez vitt. . .”

Ha hinnénk a műben talált adatoknak, a kéziratos könyvet akár Pulay János eredeti kéziratának is tarthatnánk. A bejegyzés szerint 1718-ban készült, Nagyszombatban, latin és magyar nyelven. A szatmári békekötés és más, azzal kapcsolatos dokumentumok 18. századi másolatát tartalmazza. A mű fizikai megjelenése is (a kézírás, a betűtípus, a tinta, a kötés) korabeli munkára utal.

A kézirat barna bőrkötést kapott. Gerince 31 cm, aranyozott díszítésű. A gerinc alsó és felső részén a jelzet látható. A felső részen a kötet, ill. a mű sorszáma (13879 és 19795); a kötet alsó részén pedig a jelenleg érvényben lévő jelzet (X. III. 29.) van feltüntetve. Jó állapotban van annak ellenére, hogy szemmel láthatólag sokat forgatták. Lapjai jó minőségűek, teljesen

épek, és hiánytalanul megvannak. A kézírás egyenletes, igényes, jól olvasható, egyazon kéz munkája — végig ugyanolyan típusú tintával. A lapokon csak lapszámozást találunk arab számokkal, melyeket a lap jobb felső sarkába jegyeztek grafitceruzával. A lapszámozás 1-től a 148. lapig tart. Az 5. laptól kezdődően a dokumentumokat folyamatosan másolták, nem kezdték az új műveket új lapon vagy oldalon. Talán takarékosági célból, vagy azért, hogy a későbbi betoldást megakadályozzák? Egyetlen kivételt találunk: a 129. lap mindkét oldala teljesen üres, viszont lapszámozást tartalmaz. Ez a lap elválasztja az addig írt dokumentumokat az utána következőktől.

A másoló minden oldal jobb alsó sarkába custost írt, ez arra utal, hogy a művet lapokra írták, s csak a kész művet kötötték be. A lapszéli margót grafitceruzával húzták meg, és minden új bekezdést kijebb kezdtek.

A kötetet kinyitva két előzéklapot találunk. Mindkét lap rektójára grafitceruzával jegyezték fel a mű címét és korábbi jelzetét. Az első előzéklap jobb felső sarkában ceruzával a mű jelenlegi jelzetét (X. III. 29), alatta a címet tüntették fel: „Szathmári békesség vagy is Gróf Pálfi Dütsösége.” A cím alatt egy szám szerepel: 4812-1 (ma ennek a számnak jelentését nem ismerjük); majd ez alatt a könyv előző jelzete (X. III. 33.) található. A második előzéklap ugyanabban a megfogalmazásban tartalmazza a mű címét és a X. III. 33. jelzetet. Ezt a jelzetet javították, a 33 szám helyett előzőleg 34-et írtak, melyet átsatírozással és föléírással javítottak. Ezen az oldalon szerepel még egy feltételezhetőleg tévesen leírt, majd átsatírozott jelzet is, mely feltehetően soha nem volt érvényben (T. III. 25.). A címeket ugyanaz a kéz írta az előzéklapokra. A következő oldal már egyúttal a mű első oldala, mely a díszes betűkkel írt ajánlást tartalmazza: „Méltóságos Czobor Szent Mihályi Gróf Czobor Theresia Asszonynak, Méltóságos Erdödy Gróff Pálffy János Horvát Országi Bán és Generális Feldt Marschaft kegyelmes Uram eő Exellentíája kedves Házas Társának az én Kegyelmes Asszonyomnak eő Exellenciájának.” Ez a megszólítás némileg eltér a Szalay László kiadásában 1865-ben megjelent szövegtől.¹

Háromoldalnyi, 1718. április 14-vel keltezett levél következik, melyet Pulay János, a szerző írt. Címzettje az ajánlásban megnevezett grófné. Az alázatos hangú levél egyben a mű előszava, ezért is kerülhetett a lemásolt dokumentumok elé. Pulay egy magyarázattal kezdi levelét: megindokolja, hogy a szöveget miért magyar nyelven írta meg először. Indoklásában szerepel, hogy a Magyarországon történeteket jónak látta magyarul megírni, annál is inkább, mert a levelezések a békeszerződésre vonatkozóan magyarul folytak. A „deák” nyelvre való lefordítását pedig azért látja indokoltnak,

¹ Vö. Szalai László Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. In Magyar Történelmi Emlékek 5. köt. Budapest, 1865. 183—506.

mert így más nemzetbeli olvasók is megérthetik a leírtakat. Kifejti, hogy ha sürgetett is az idő, ha talán nem is ő a legalkalmasabb egy ilyen cselekedetről beszámolni, mégis reméli, hogy a lényegét leírta. A grófné kedvéért fordította a latin szövegeket magyarra, ügyelve arra, hogy a tartalmán ne változtasson. Itt jegyezzük meg, hogy Thaly Kálmán történetíró megállapítása szerint Pulay szövege nem teljes, sőt, pontatlan is.²

A szerző levele végén a grófné éles elméjét és egyéb jó tulajdonságait dicsérve ajánlja művét olvasásra.

Pulay Jánosról, a szerzőről az Új magyar irodalmi lexikon³ röviden emlékezik meg. A pontos születési adatait nem ismeri, csupán annyit közöl, hogy a 17. század végén és a 18. század elején élt, és gróf Pálffy János titkára volt. 1718-ban latinul megírta, majd magyarra fordította a szatmári békekötés történetét. A Pallas nagy lexikona⁴ több adatot szolgáltat. Közli, hogy Pulay Károlyi Sándor és Pálffy János megbízásából írta meg a szatmári békekötés történetét, és amint az az előszóból is kiderült, Czobor Terézia kívánságára fordította magyarra a békeszerződés szövegét.

Pulay gyűjteménye később nyomtatásban is megjelent Szalay László kiadásában.⁵ Ezt a kiadást alapul véve, és a könyvtári kéziratos példányt összehasonlítva az alábbi megállapításokat tehetjük: A két példány tartalma gyakorlatilag azonos. Kisebb eltérések azonban vannak. A kéziratos mű az 5. laptól a 148. lap verzójáig tartalmazza a lemásolt dokumentumokat és köztük Pulay összekötő szövegeit. Pulay kronologikus rendben másolta a dokumentumokat: Komáromi György, Gróf Pálffy János, Sényei István, II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleit a szatmári békeszerződést, Munkács kapitulációjának dokumentumait, stb. A dokumentumok 1710. szeptember 17. és 1711. július 31. közé esnek.

A kéziratos példány elrendezésében némi eltérést mutat a Szalay által kiadott gyűjteményhez képest: az 1711. július 31-ével keltezett utolsó levél után a 117. laptól kezdődően bő egyoldalnyi magyarul írt szöveg következik. A szerző részben megemlékezik III. Károly Pozsonyban való megkoronázásáról; majd újabb bekezdést indítva felszólítja a magyar nemzetet a hálaadásra Károlyi személyéért, akinek „személyében olyan bajnokot nyertél, kinek [...] bölcs tanácsát követvén az erőszakos és örök siralomra méltó nyolc eszten-

² Vö. Thaly Kálmán A Szatmári béke történetéhez. In Századok 1887. 21. évf. col. 465.

³ Péter László (szerk.) Új magyar irodalmi lexikon 3. köt. Budapest, Akadémiai K., cop. 1994. 1663.

⁴ A Pallas nagy lexikona 14. köt. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897. 275.

⁵ Szalai László i. m.

dők forgása alatt rajtad kegyetlenül hatalmaskodó Rákóczy birodalmának igája alúl [...] ezen kegyelmes oltalmazó Sasnak mind szárnya alá hozattál”. A szerző ezért köszönetet és áldást mond. A szöveg végeztével a lap alján egy záró díszítő motívumot rajzoltak tintával. A gyűjtemény itt ennek ellenére nem fejeződik be, mert a következő laptól kezdődően újabb dokumentumokat másoltak le: III. Károly német-római császár 1711. július 8-án kelt levelét; Eleonóra császárné levelét, és közvetlenül utána a szatmári béke szövegét latin nyelven. A latin szöveg tehát nem a magyar szöveg után, hanem attól elválasztva, a kötet végén található. Következik a hűségeskü latin szövege Eleonóra császárné aláírásával. Szintén megfigyelhető a magyar és a latin nyelvű szöveg külön való szereplése. Károly császár és Báró Kornis Zsigmond és Szentkereszty András által aláírt latin nyelvű szöveg zárja ezt az egységet.

A következő lap üres, ez választja el az eddig leírtaktól az ezután következő dokumentumokat. Ezek az alábbiak: a hat megye latinul írt levele Rákóczi Ferenchez, majd Rákóczinak erre adott, 1706-ban szintén latinul írt válasza. Ezt követi Eszterházy Pál nádor Rákóczihoz írt levele magyarul 1708. január 26-i keltezéssel, s Rákóczinak 1708. február 28-án Tokajból keltezett szintén magyarul írt válasza. A gyűjtemény utolsó dokumentuma Rákóczinak 1708. február 19-én írt, a harc folytatására biztató levele. A szöveg latinul kezdődik és magyarul folytatódik. A végén Rákóczi Ferenc aláírása mellett Krucsay István aláírása is szerepel.

A szövegoldalak után végül két számozatlan üres lap következik.

A kötet illusztrációt nem tartalmaz. A címoldal verzójára, a 17. lapra és az utolsó szövegoldalra az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzőjét nyomták. Semmilyen más bélyegző vagy possessor-bejegyzés nem található a könyvben.

Kosáry Domokos⁶ értékelése szerint Pulay munkája fontos mű, de sugalmazott, kiszínezve adja elő az eseményeket. Károlyi segített Pulaynak a mű elkészültében, több dokumentumot is rendelkezésére bocsátott. Kosáry a művet — joggal — a habsburgpárti feljegyzések közé sorolja.

Bánkúti Imre a szatmári békéről szóló művének⁷ végén irodalmat ajánl a téma mélyebb tanulmányozásához. Elsődleges forrásként két művet említ. Egyrészt Pulay gyűjteményét, másrészt Lukinich Imre aktapublikációját.⁸ A Pulay-mű a szatmári békét megelőző tárgyalásoknak sokáig egyetlen for-

⁶ Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába 1. köt. 439.

⁷ Bánkúti Imre A szatmári béke Budapest, Akadémiai K., 1981. 149—159.

⁸ Lukinich Imre A szatmári béke története és okirattára Budapest, 1925.

rása volt. Eredeti kézirata Bánkúti szerint Pozsonyban van, a Pálffy család központi levéltárában.

Hogyan minősítsük a Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonában lévő, szintén korabelinek tűnő munkát? Ki és mikor készítette? A műben erre valós adatot nem találunk, csak az 1718-as dátumot és a szerző nevét — az eredeti után lemásolva. Szinnyei József⁹ tájékoztat arról, hogy Pulay művének másolata hat példányban van meg a Magyar Nemzeti Múzeumban. Készültek tehát másolatok. Az ismert hat példányon kívül akár több, ismeretlen korabeli másolat is létezhet, melynek egy darabja a Főegyházmegyei Könyvtár példánya.

A kéziratos kolligátumot Michalek Manó „Acta Pacificationis seu conventionis Szathmariensis” cím alatt vette fel katalógusába¹⁰ a 18. századi kéziratok közé sorolva. Készítőjét nem nevezi meg, csak annyit közöl a műről, hogy a 18. században készült. Hogy hogyan került a könyvtárba, arról sem ad Michalek tájékoztatást. Katalógusának előszavában a könyvtár alapítását felidézve összefoglalóan szól ugyan a könyvek beszerzéséről, de konkrétan csak néhány kuriózum eredetét ismerteti.

A Michalek Manó működése előtt készült kéziratos katalógusok lapjain sikerült a mű nyomára bukkanni. A valószínűleg Torner Ignác által 1781-ben készített katalógus még nem, de a szintén a 18. század végén összeállított kétkötetes, betűrendes kötetkatalógus¹¹ a 174. lapon a kéziratok között sorolja fel a szatmári béke kéziratát. „Acta Pacificationis Szatmariensis eadem Hungarice” címmel tudatja a dokumentum meglétét, de semmilyen más adatot nem közöl. Sem a megírás dátumát, sem a szerzői, de még a méretére vonatkozó adatokat sem. Ellentétben a többi kéziratos művel, üresen hagyták a könyv jelzetének rubrikáit is. Elképzelhető, hogy a könyvet a kéziratok összeírásának idején szerezték be, végleges helye még nem volt, de a betűrendben elől elfoglalt helye miatt azonnal felvették a katalógusba. Ez a katalógus még Eszterházy püspök életében készült, tehát a Pulay-mű az ő jóvoltából került a könyvtár tulajdonába.

A következő, a 19. század elején készült kéziratos katalógus¹² már a X. III. 33. raktári jelzettel említi a Szatmári béke kéziratát. A későbbi könyvtárrendezés során a könyv helye némileg megváltozott: ugyanazon a polcon maradt, de a 33. helyről a 29. helyre sorolták. Mivel előző tulajdonosra vonatkozó bejegyzés vagy bélyegző nem található a kötetben, igazolva látszik

⁹ Szinnyei József Magyar írók élete és munkái 11. köt. col. 216.

¹⁰ Michalek Manó szerk. Az Egri Érsekségi Könyvtár szakszerű címjegyzéke Eger, Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1893. 1293.

¹¹ Jelzete: MS 2084-2085.

¹² Jelzete: MS 2086-2087

az, hogy a könyv nem egy másik könyvtár vagy magánszemély tulajdonából került Egerbe; a könyv első tulajdonosa minden bizonnyal Eszterházy Károly líceumi könyvtára.

Cserei Mihály históriája

A 17. század végén és a 18. század elején a kúriájukon élő nemesek gyakran folytattak irodalmi tevékenységet. Ennek legnépszerűbb ága a történeti feljegyzések, esetleg összefüggő történeti feldolgozások írása volt. Sokan csak bizonyos történeti jelentőségű események idején ragadtak tollat. Műveikben irodalmi érték csak alkalmanként akadt. A nemesi naplók jelentősége inkább abban áll, hogy később forrásai a köz- és művelődéstörténeti kutatásoknak, s képet adnak a kor általános köznemesi gondolkodásról. A naplóírás gyakorlatából kifejlődő történeti összefoglalások többnyire latin nyelvűek voltak.

A magyar, mégis Habsburg-párti Cserei Mihály tollából származik az a munka, amely 1661 és 1711 között tárgyalja Magyarországot és Erdély történetét. Cserei munkájának egy kéziratot másolatát birtokolja az Egri Főegyházmegyei Könyvtár.

A mű:

CSEREI Mihály

Cserei Mihály Erdélyi és rész szerint Magyar Ország históriája. IIdik Rákóczy és a. t. 1661től 1712ig. 1720 körül. [352] p. — 34 cm

A mű papírkötésű, gerincén és sarkain bőr bevonattal megerősítve. A borítófedélen és a gerincen nem tüntették fel a címet. A gerincen és a hátsó kötéstáblán szúrágás nyomai látszanak. A gerinc alsó és felső részére a jelzetek címkéit ragasztották. A felső jelzet a 6034 és alatta a 8155 számokat tartalmazza (a mű és a kötet sorszámát), mely jelenleg is érvényben van. Részben elfedi azt a két korábbi jelzetet, amelyekre ráragasztották. A legalsó, elsőként felragasztott jelzet valószínűleg írást tartalmazhatott, erre az elmosódott, olvashatatlaná vált fekete tintával írt és még látható néhány jelből következtethetünk. A gerinc alsó részén a könyv polcon elfoglalt helyére utaló, érvényes jelzet látható (Vv II. 17.). A kötetet szemmel láthatólag sokat használták. A papírborítás erősen megkopott, a két kötéstáblát korábban összefogó négy szalagot eltávolították a könyvről. A gerinc felső része a polcra való gyakori leemelések következtében szakadt, hiányos. Mindkét borítófedél belső oldalán molyrágás nyoma látható. Az első borítófedél belső oldalán egy ceruzával tett, majd szintén ceruzával átfirkált bejegyzés látható. Nem utal arra, hogy a könyvtár szempontjából értelmezhető bejegyzés szerepelt itt. Előzéklapok nélkül (azok esetleges eltávolításának nyoma nem fedezhető fel) azonnal a kézzel írt címoldal következik. Ez az oldal három adatot tartalmaz: középre fekete tintával írták a címet („Cserei

Mihál' Erdélyi és rész szerint Magyar Ország históriája. Ildik Rákóczy és a. t. 1661től 1712ig"). A sorokat előre bevonalták. A cím fölött középen grafitceruzával szerepel a könyv korábbi jelzete (w/IV^x12). A lap jobb felső sarkában a jelenlegi jelzet (Vv. II. 17.) látható. A címlap verzóján az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzője látható, mely megismétlődik a 17. lap rektóján és az utolsó szövegoldalon. A címlapot követően kezdődik maga a szöveg. A szöveg magyar nyelvű, minthogy Cserei munkáját magyar nyelven írta.

A lapok teljesen épek, hiánytalanul megvannak, sérülés vagy rongálás nyomát nem lehet látni. A mű oldalszámozást nem, csak lapszámozást tartalmaz: a lapokat a jobb felső sarokban grafitceruzával, arab számokkal számozták meg. A szöveget nem tartalmazó 7. lap is kapott számot, de a szöveg befejezése utáni négy üres lap már nem. Az oldalak tetején középen + jel szerepel — nagyon valószínű, hogy a másolótól származik. A kézírást megvizsgálva megállapítható, hogy a művet egy személy másolta, de a tinta és a talán az író toll minősége sem volt mindig kifogástalan. A vonalvastagság nem egyenletes, a mű vége felé haladva pedig egyre halványabb a tinta színe, az utolsó oldalakon már az olvashatóság rovására változik a minőség. A másoló custosokat írt a lapok aljára, és szintén fekete tintával a lap külső és belső oldalán a lap tetejétől az aljáig margót húzott. A lap szélére jegyezte fel a tárgyalt események évszámát, mint ahogy ez az eredeti dokumentumra is jellemző. (Maga a szerző sem tagolta munkáját, a lapszéli évszámok segítségével lehet az eredeti kéziratban is tájékozódni.¹³) A későbbi kötés során, amikor a lapok szélét levágták, egyes dátumok első vagy utolsó számjegyét vagy annak egy részét eltávolították. A könyv csak az első szövegoldalon tartalmaz díszítést: az ezen az oldalon induló négy bekezdés kezdőbetűi (M, É, A, M) díszes, nagyméretű betűk. Nem színezettek, a szöveggel megegyező tintával írták. A belső margón összesen 19 oldalon tintával tett rövid lapszéli jegyzetet találunk: a 2. lap verzójától kezdve, a 21. lap rektójával bezárólag. Ezek a bejegyzések idegen kéz írásai, minden esetben aláhúzva. A legelső szövegoldalon a második bekezdés mellé és fölé szintén bejegyzés került. Ezeket azonban megkísérelték eltávolítani. A lap a dörzsölés miatt elvékonyodott és kilyukadt. A két feljegyzés olvashatatlan. A többi bejegyzés latin nyelvű, az éppen tárgyalt esemény rövid, címszavakban való megfogalmazása. Feltételezhetően a könyvben való könnyebb tájékozódást kívánta elősegíteni a bejegyzőjük. A 15. oldal rektóján két esetben magát a szöveget is javította: a „Barkotgi”, ill. a „Barkogi” neveket föléírással Báthoryra javította.

¹³ Bánkúti Imre Cserei Mihály élete és Históriaja. In Bánkúti Imre szerk. Cserei Mihály Erdély históriája. Budapest, Európa K., 1983. 41.

Az utolsó szövegoldalon a legalsó sor alá a másoló díszes betűkkel írta: Vége. A könyvtest négy számozatlan lappal fejeződik be, melyeken a margóvonalakon kívül semmiféle bejegyzés vagy pecsét nem található. A hátsó borítódédél az elsőhöz hasonlóan megkopott, följegyzést nem tartalmaz. A könyv sehol nem tartalmaz possessor-bejegyzést.

A szerző, Cserei Mihály erdélyi történetíró 1667 (v. 1668) és 1756 között élt. Apafi miniszterének, Teleki Mihálynak szolgálatába állt 1685-ben. 1689-ben részt vett a nemesi felkelésben. Részt vett 1690-ben a zernyesti ütközetben, majd Thököly mellé állt. Követte a bujdosásban, de 1691 januárjában hazatért. Hűséget esküdött I. Lipót császárnak. A császáriak visszaadták birtokait, és a Habsburgok oldalán viselt állami tisztségeket. 1705-ben (rövid időre) Rákóczi oldalára állt, de a zsidói csata után (1705. nov. 11.) elhagyta a kuruc tábornokot. Amikor a kurucok megint megpróbálták Erdélyt elfoglalni, Brassóba húzódtott. Nyolc évet töltött itt, írva Erdély történetét, a 17. és a 18. század történetét — Habsburg-barát szemszögből megvilágítva az eseményeket. Abafi Lajos szerint Cserei Mihály 1709-ben kezdte írni Erdélyi történetét. Munkáját három év alatt fejezte be.¹⁴ 1721-ben vonult vissza Nagyajtára, megelégedve a közpályát. Folytatta a Brassóban megkezdett munkát. Ekkor már kizárólag az irodalomnak élt.

Cserei Históriaja folyamatos elbeszélő munka. A szerző saját életének eseményei mellett elbeszéli Erdély történetét I. Apafi Mihály fejedelemségétől kezdve 1712-ig, szól Erdélynek a Habsburg-birodalomhoz való csatlakozásáról, s a kuruc szabadságharc erdélyi eseményeiről. Jellemzi Erdély vezető politikusait. A bevezetőben áttekintést ad a korábbi irodalomról. Kora historikusaihoz hasonlóan szigorú évréndben haladt, saját tapasztalatai és kortársai vallomásai mellett hivatalos iratokat is használt, s kifejezetten történetírói érdem, hogy a hazájabeli eseményeket gyakran igen ügyesen kapcsolta össze az európaiakkal. Tájékozott volt kora közkeletű politikai bölcsekedésében. Históriajában nem egyszer zár le egy-egy epizódot közhasznú jótanáccsal; történeti olvasmányait a lapszélen saját tapasztalataival, az erdélyi és magyar történelemből vett példákkal egészítette ki.

A történetek elbeszélése 1712-ben csonkán, mondat közben szakadt meg.

A könyvtár másolata nem tartalmazza az eredeti kéziratban szereplő verset, melyben a szerző még a téma tárgyalásának megkezdése előtt mintegy prologust mond műve elé.

Szinnyei József kijelentését,¹⁵ miszerint a mű eredeti autográf kéziratát id. Szász Károly ajándékozta a Magyar Tudományos Akadémiának 1850-

¹⁴ Abafi Lajos Cserei Mihály a történetíró. In Történelmi Tár 1880. évf. 561—570.

¹⁵ Sinnyei József i. m. 2. köt. col. 295.

ben — Bánkúti Imre megcáfolta.¹⁶ A kéziratban található pecsét alapján megállapítható, hogy Homoródszentmártoni Gedó József volt az ajándékozó 1852-ben. A művet „Nagyajtai Cserei Mihály históriája” címmel Kazinczy Gábor szerkesztésében 1852-ben Pesten adták ki.¹⁷ Szinnyei József¹⁸ nem jelzi azt, hogy kéziratos másolatok készültek volna a *Históriáról*. Ugyanakkor a Brassói Pantheon rovat honlapján az alábbiakat olvashatjuk: „A ritka szép kézírással megírt munka sok másolatban maradt fenn Erdélyben. . .”¹⁹ Abafi Lajos is tényként közli, hogy Cserei műve „. . . másfél századig csak másolatokban forgott a közönség kezén. . .”,²⁰ és csak 1852-ben látott napvilágot.

Bánkúti Imre véleménye az, hogy Cserei Mihály históriája azáltal vált közismertté előbb Erdélyben, majd Magyarországon, hogy „érdeklődő fiatal emberek, tanulók, ráérő nemesek másolták le az esetleg kölcsönkapott példányt, s [. . .] a XVIII. század második felében már mintegy három-négyszáz kéziratos másolatban forgott közkézen a *História*.”²¹ Azt is közli, hogy még a 19. század első felében is készültek másolatok, melyek közül több található nagy könyvtárainkban.

Cserei több művet is írt, de maradandót csak *Históriájának* megírásával alkotott. Ez a műve tette nevét ismeretessé a magyar irodalomban. Esztétikai értéke a stílusában van: az elbeszélő próza, a memoár stílus utol nem ért példányként tartjuk számon. Szép magyarsággal, az erdélyi élőbeszéd színes, eleven nyelvén írt. Ez a műve már a regénynek — a barokk és az utána következő kor vívmányának — műfaji sajátosságait hordozza.²²

Tartalmi szempontból is fontos a mű, mert az önálló Erdély hanyatlásának és megszűnésének (1662—1703) egyik elbeszélő forrása. A kor legjelentősebb magyar nyelvű históriája. Abafi Lajos a szerzőt a kor legkiválóbb magyar történetírójának nevezi.²³ Bánkúti Imre azonban óvatosságra int Cserei művének forrásként való felhasználásakor, mivel „sokszor csak a felszíni történéseket regisztrálja. [. . .] Sok eseményt ugyanis csak hallomás után jegyzett fel. [. . .] nem volt, nem is lehetett tisztában a tényleges okok-

¹⁶ Bánkúti Imre i. m. 38.

¹⁷ Kazinczy Gábor szerk. *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1852.

¹⁸ Szinnyei József i. m. 2. köt. col. 292—296.

¹⁹ <http://www.geocities.com/istjan/panteon.html>

²⁰ Abafi Lajos i. m. 565.

²¹ Bánkúti Imre i. m. 30.

²² Nemeskürty István *Diák írj magyar éneket* 1. köt. Budapest, Gondolat, 1983. 278.

²³ Abafi Lajos i. m. 561.

kal, az események háttérével, vagyis gyakran a lényegét, a mozgatórugókat nem látta.”²⁴

Műve természetesen szubjektív elemekkel átszótt: „Cserei akármiről írt, akár országos fontos eseményekről, akár házi kicsinyes dolgokról, mindenüvé beleszóvi saját élményeit is”.²⁵ Saját élményeire támaszkodik, leírja mindazt, amit maga látott, amiben neki magának is része volt. Munkájában sok a részlelhajlás, de nagy készültséggel és közvetlenséggel írt.²⁶ Abafi feltételezi, hogy művét nem a nagyközönségnek szánta, hanem csak gyermekei oktatására írta.²⁷

Eszmerendszerének alapvető vonása a császárhűség, ugyanakkor a kálvinista hit elsődlegességének hangsúlyozása és az Erdély-központúság. Látásmódját átszóvi a protestáns erdélyi hazafiság és a köznemesi látásmód. Egyformán elítélte mind a kurucok, mind a labancok rablásait. „Az elégedetlenkedő Cserei valamiféle patriarkális színezetű nemesi demokráciát tartott kívánatosnak, és élesen elítélte az arisztokrácia bűneit.”²⁸

Könyvtárunk 19. század közepén készített katalógusának tanúsága szerint már megvolt Cserei Históriaja. Az MS 2107 jelzetű kéziratot szakkatalógus a Magyarország és Erdély történetét tárgyaló művek felsorolása közt a 25. oldalon említi Cserei művét. A mű elkészítésének idejét 1713. évben határozza meg, és a címoldalon szereplő (ma már érvénytelen) jelzetet kiegészítve hozzá: Vv IV^x12. A mű szerzőjeként Cserei Mihályt nevezi meg, de a másoló személyéről nem közöl adatot.

A Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatos kéziratok kolligátuma

A könyvtár kéziratainak egyike egy olyan, a 18. századból származó kéziratot tartalmazó kolligátum, amelynek minden dokumentuma a Rákóczi-szabadságharccal áll összefüggésben.

A könyvtár a kolligátumot a V. II. 8. jelzettel az Eszterházy püspök alapította barokk könyvtárteremben őrzi.

Iványi Sándor az 1850 előtti kéziratokat összegyűjtő katalógusába²⁹ a 110. tételszám alatt vette fel a 18. században készített kolligátumot. A következő címet adta a kötetnek: „A II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcra

²⁴ Bánkúti Imre i. m. 37.

²⁵ Abafi Lajos i. m. 567.

²⁶ Vö. A Pallas nagy lexikona 4. köt. 681.

²⁷ Abafi Lajos i. m. 565.

²⁸ Klaniczay Tibor szerk. A magyar irodalom története 2. köt. Budapest, Akadémiai K., 434.

²⁹ Iványi Sándor Az Egri Főegyházmegei Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok. Budapest, OSZK, 1986. 65.

vonatkozó kéziratok kolligátuma.” A kötetben szereplő összes mű latin nyelvű.

A kolligátum korábbi címe: A Rákóczi-féle polgárháború.

A kötet az alábbi műveket tartalmazza:

1. ff. 1—7. „Instantia sex Comitatum infrascriptorum ad Principem Rákóczy pro retinenda in Regno Hungariae Societate Jesu.” — „Responsum Francisci Rákóczy ad praemissa in qua Societas Jesu graphice depingitur, tum quad vitam quam doctrinam et principia sua.” Brezno, 1703, máj. 17.

A gyűjtemény első része Rákóczinak a jezsuitákkal folytatott (összesen két levelet magában foglaló) levélváltását tartalmazza. Az első levél a hat vármegye kérelme Rákóczi fejedelemhez, melyben kérik, hogy tartsa vissza a jezsuitákat a Magyar Királyságban. Majd pedig Rákóczi fejedelem válasza hivatkozva arra az előzményre, hogy a Jézus Társaság írásban ismertette az életüket, valamint tanításukat és elveiket.

2. ff. 7—15. „Descriptio historiae arcanae infausti praeteriti belli, Pauli de Ráda... Francisci Rákóczy... cum sentimento de functis contumacium in Regno Poloniae tollendis molimnibus ad Joannem Fridericum Comitem de Saliern... sub Carolo VI. scripta.” 1712.

Ráday Pál (1677—1733) II. Rákóczi Ferenc kancellárja volt, aki a szatmári béke után Bécsben letette a hűségesküt. *Descriptio* című munkájában III. Károly felszólítására a Rákóczi-szabadságharc történetét írta meg. Művének eredeti kézírata is fennmaradt. A címben használt jelzők („szerencsétlen háború”) kifejezik azt, hogy irata a császáriak ösztönzésére készült, s mint ilyen, a szerző elfordulva a fejedelemtől — politikai pályáját lezárta. Szinnyi József is megemlékezik a műről, de a megírásának dátumát 1713-ra teszi.³⁰

3. 1—264. *Gabrielis Kolinovits Senquicensis Rerum Hungaricum libri 13.*

Az események a törököknél. Dátum nincs, leghamarabb 1720-ban.

A kolligátumnak ez a legterjedelmesebb része a Nagysenkvicebe való Kolinovics Gábor műve. A „magyarok dolgairól” 13 fejezetben készített összefoglalót.

Kolinovics Gábor (1698—1770) történetíró, a 18. század első felének legnagyobb adatgyűjteménnyel dolgozó historikusa volt. Személyesen is érintett volt a kurucok történetének megörökítésében, hiszen családjának kisenemesi birtokait a kurucok pusztították el 1704-ben. Kolinovics Gábor ta-

³⁰ Szinnyi József i. m. 11. köt. col. 352.

nult ember volt, ügyvéd és jegyző, aki történelmi munkáinak élt. Történelmi műveit Kovachich Márton adta ki.

Fő műve a kolligátumban is szereplő *Commentariorum de rebus Ungaricis libri XIII., ubi gesta ab anno 1701. ad 1720 . . . accuratione summa recensentur*. Ebben a művében Magyarország 1701—1720 közötti történetét írta meg saját élményei, a kortársak visszaemlékezései és sok irat felhasználásával. Munkája máig elsősorú forrásérték a Rákóczi-szabadságharc idejére vonatkozóan, de megírásakor, a 18. században is igen népszerű volt. A kuruc háború számos érdekes epizódját egyedül Kolinovics munkája örökíti meg, olykor népi elbeszélések nyomán. A Rákóczi-forradalomról szóló kommentárja a Pallas nagylexikona szerint „nevezetes kútfő, de erősen labancizú mű, melyet csak nagy kritikával használhatni.”³¹

Kosáry Domokos³² Kolinovics művét a közel egykorú, részben forrásszerű munkák közé sorolja, és megállapítja, hogy a műnek variáns címekkel ellátott példányai vannak. Szinnyi József³³ közli, hogy a mű eredeti kézírata a sárospataki Evangélikus Református Kollégium könyvtárában van, s a Kálcsai Főegyházmegeyi Könyvtárban is van egy másolata. Az egri példányról nem közöl adatot.

4. ff. 1—5. „Fulcrum narrationis.”

„Az elbeszélés támasza”, mely annyit tesz, mint a tények összegzése. Voltaképpen a kolligátumban foglalt előző mű — Kolinovics Gábor történelmi műve — 13 könyvének (fejezetének) tartalomjegyzéke.

5. ff. 6—10. Iványi Sándor megfogalmazása szerint „Különféle királyi levelek ebben az ügyben. Lat.”

Ez a rész csupán egy dokumentumot tartalmaz: a szatmári béke szövegét latin nyelven. Összehasonlítva ezt a szöveget és a Pulay János által összegyűjtött és szintén kéziratban a könyvtár tulajdonát képező szöveget, megállapíthatjuk, hogy a Pulay-féle összeállításban hosszabb a bevezető szöveg.

6. ff. 11—38. „Ex originario Actorum Rákóczianorum Rapulari fideliter excerpta et in gratiam antecedentis materiae velut eo spectantia huc sunt pro gratis posteris aeternitati commendata. Eperiesini, die 23a mens. mart. 1766. Ex actis anni 1706 a mense Februario usque annum 1707.” (Okmánytár.)

³¹ A Pallas nagy lexikona 10. köt. 680.

³² Kosáry Domokos i. m. 1. köt. 446.

³³ Szinnyi József i. m. 6. köt. col. 378.

Különféle levelek az 1706—1707 évekből Rapularius eredeti Rákóczi-aktáiból kivonatolva és a hálás utókornak ajánlva. Eperjes, 1766. március 23. Rapularius kilétéről a dolgozat forrásául szolgáló dokumentumokban nem sikerült adatokat találni. Sem Kosáry Domokos, sem Szinnyei József műveiben nem találtam rá utalást.

Végül a melléklet: Kolinovics Gábor által gyűjtött eredeti írások a Rákóczi Magyarországi Szövetség mai napi állásáról — a Rákóczi Kancelláriának összegyűjtve.

A belső kötéstábla elé utólag ragasztották be ezt a négy lapból álló külön dokumentumot. Egy zsinórral összefűzött, korábban négyrét hajtott iratról van szó. Az első oldalon az alábbi cím szerepel: *Status nuperce confoederatiano Hungarica seu series Majorum Ejusdem officialium ex autographis Cancellaria Rakociana Scriptis collecta per G. K. S. 1730.* A cím és a többi három oldalon felsorolt nevek alapján megállapítható, hogy a Rákóczi-konföderáció tisztségviselőinek névsorát tartalmazza a dokumentum. A szenátus tagjainak neve, a tanácsadó testület, az elküldött és a fogadott követek neve, az ezredesek névsora. A melléklet utolsó két oldalán összesen három levél olvasható: mindhárom levél Pálffynak szól. Egyet József, kettőt Károly király írt 1711. januári, júniusi és júliusi dátumokkal. A melléklet szövegét szintén fekete tintával írták, de ez az irat más kéz írása. Csak a cím tartalmaz díszes kezdőbetűket.

A könyv barna bőrkötésű, gerincmérete 37,5 cm. A gerinc arannyal díszített, a használat során erősen megrongálódott, töredezett, hiányos, rajta szúrágás nyomai látszanak. Felső és alsó részén a jelenleg érvényes jelzetcédulák láthatók. Felül két szám: 12842 és 18906 számok szerepelnek, mint a mű és a kötet sorszáma. A gerinc alsó részére ragasztott jelzetcédula tartalmazza a mű ma is érvényben lévő jelzetét (V. II. 8.). Az első és hátsó kötéstábla a használattól megkopott, különösen a felső sarkak. A könyv címoldalt nem tartalmaz. Egyetlen előzéklapot követően, — melynek verzőjára a rak-tári jelzetet írták — máris kezdődnek a fent részletezett dokumentumok. 15 folio lapszámozással (a lap jobb felső sarkában grafitceruzával írt arab számokkal), majd 264 oldal oldalszámozással (a szöveggel egyező tintával írták minden oldal külső, felső sarkába), majd ismét ceruzával írt lapszámozást tartalmazó 38 lap. Végül egy számozatlan lap következik. Szemmel látható, hogy a kötet első és utolsó része utólagosan lett megszámozva, a tintával írt oldalszámozás pedig eredeti lehet, a másolótól származik.

Minden jel arra mutat, hogy a kolligátum — a melléklet kivételével — egy személy kézírása, akinek személyére eddig nem derült fény. A szöveget fekete tintával, apró, de olvasható betűkkel, tetszetős külalakkal írták. A lapszéli margót grafitceruzával húzták meg. A Kolinovics-műben (1—264.) a margóra jegyezték az éppen tárgyalt események dátumát. Az egész műre

egységesen jellemző, hogy a másoló custosokat alkalmazott. Általános vonás az is, hogy az új műveket és az új fejezeteket díszes, de nem színes kezdőbetűvel írták.

A kötetben sehol nem található possessor-bejegyzés. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzője az első szövegoldal, a 17. lapon és az utolsó szövegoldal verzóján szerepel. A melléklet első oldalára szintén rányomták a könyvtár tulajdonbélyegzőjét.

A művet az Albert Ferenc által 1868 előtt készített katalógusban megtalálhatjuk a „Historia belli civilis Rakociziani” címmel. A jelenleg is érvényes jelzetet (V. II. 8.) és a numerus currens (12842; 18906) számokat is feltüntették a katalógusban.

Mikes Kelemen törökországi levelei (Autográf kézirat)

A Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatos — az Egri Főegyházmegyei Könyvtár által birtokolt — korabeli dokumentumok közül egyedi volta miatt talán az a kötet a legértékesebb, amely Mikes Kelemen 207 autográf levelét tartalmazza. Leveleiben a szerző a Rákóczi szabadságharc után bujdosó magyarok törökországi éveinek írott emlékét hagyta ránk. Mikes írása hű képet ad az elmúló kurucvilágról, s jelképesen szólva pontot tesz a nagy nemzeti tragédia, a kudarcral záródó Rákóczi-szabadságharc végére. A régi magyar irodalom legbecsesebb emlékét, az eredeti és teljes kéziratot mondhatja magáénak a könyvtár.

Mikes Kelemen élete szorosán összekapcsolódott II. Rákóczi Ferenc fejedelem életével. 1690 augusztusában született Erdélyben, annak Zágon nevű falujában. Mint előkelő székely család gyermeke (Mikes Pál és Torma Éva gyermeke) a kolozsvári jezsuita gimnáziumban tanulhatott. Tizenhét éves volt, amikor 1707-ben II. Rákóczi Ferenc erdélybe érkezett, hogy magát fejedelmi székébe iktassa. Rákóczi mindjárt fejedelmi udvartartást szervezett: 1707. április 25-én felavatta a Nemesi Társaságot, száz nemes ifjúból álló századát. A Mikes család bejuttatta a fiút a fejedelmi udvarba, ahol eleinte csak külső szolgálatra alkalmazott apród, majd „belső inas” lett, s ettől kezdve 1735-ig, Rákóczi Ferenc haláláig élete, szolgálata a fejedelemhez kötötte. Nincs pontos adatunk arról, hogy Mikes hogyan haladt előre pályáján, de az biztos, hogy 1712. november 16-án, amikor Rákóczi Gdańskban hajóra szállt, hogy Angliába induljon, az őt elkísérő személyek egyike Mikes Kelemen volt. A törökországi Rodostóban már a fejedelem első kamarásaként tartották számon, aki a házat kormányozza, és urát mindenhová elkíséri.

A szatmári békekötés után az általános bünbocsánat idején Rákóczi és bujdosótársai előtt két lehetőség állt: vagy hazatérnek földbirtokaikra és hűségüket tesznek a Habsburg-háznak, s így személyükre és vagyonukra

kegyelmet kapnak, vagy — ha nem hódolnak meg — földönfutóvá lesznek és soha többé nem térhetnek haza. A fejedelem visszaküldte maga mellől híveit, egy részük azonban inkább a bujdosást választotta, semhogy visszatérjen a Habsburg-ház uralma alá. Az ifjú Mikes is ez utóbbit választotta, reménykedve abban, hogy külföldi hatalmak segítségével hamarosan mindannyian visszatérnek hazájukba. Ekkor még nem tudta, hogy soha többé nem láthatja Erdélyt, a „kedves Tündérországot”.

Mikes Kelemen 1717-ben kezdte el írni a Törökországi leveleket. Ez az év új reményeket hozott a bujdosók számára. III. Ahmed hívta meg Rákóczit országába azzal az ígérettel, hogy egy török sereg élén Erdély elfoglalására küldi. Ez csupán ürügy volt Rákóczi törökországi tartózkodására. A török kormány ugyanis békekötésre akarta rávenni III. Károlyt, a fejedelem jelenlétét a Habsburg-ház ellen akarta felhasználni. 1717. szeptember 15-én a szultán hajóján hagyta el Franciaországot a 40-50 fős menekült csoport, hogy közel egy hónapos viszontagságos hajóút után megérkezzenek bujdosásuk utolsó, egyben leghosszabb színterére: Törökországba. Megérkezésük pontos napját is ismerjük: majd háromszáz évvel ezelőtt jegyezte le Mikes Kelemen a nényének írt első levél fejlécében: „Gallipoliból Anno 1717. 10. octobris”. Ezzel a Törökföldön írt első levéllel vette kezdetét az a negyvenegy évig tartó képzeletbeli levelezés, amely segített elviselni Mikes Kelemennek a hontalanság és számkivetettség nehéz éveit.

1761-ben pestisjárvány tört ki Rodostóban. Szeptember 29-én a hetvenegy éves Mikes is megbetegedett. A rodostói római katolikus anyakönyv halotti bejegyzése szerint 1761. október 2-án halt meg. Az ottani örmény temetőben helyezték nyugalomra. Mikes halálával a Rákóczi közvetlen környezetéhez tartozó rangos nemes emigránsok utolsó tagja hunyt el. A bászbuği (fővezéri) méltóság Mikes halála után is öröklődött, egészen 1803-ig. Eddig fizetett a Porta Rákóczi nevéért és emlékéért a rodostói emigránsoknak tartásdíjat³⁴.

A kézirat formai jellemzői: a leveleket egybekötötték. A jelenlegi kötés sötétbarna bőrkötés, az első és a hátsó kötéstáblán valamint a gerincen arany díszítéssel. Pontos adatot nem tudunk arról, hogy mikor és ki köttette be a leveleket, de az bizonyos, hogy a jelenlegi kötés nem az első. Huttkay Lipót a Mikes-levelekről szóló munkájában³⁵ említést tesz a könyv fizikai jellemzőiről. Szavai szerint „egyszerű hamuszínű, nem egykorú kötés”³⁶ védi a

³⁴ Hopp Lajos szerk. Mikes Kelemen Törökországi levelek és misszilis levelek Budapest, Akadémiai K., 1966. 357.

³⁵ Huttkay Lipót Mikes Kelemen Törökországi levelei: az Egri Érsekmegyei Könyvtár eredeti kincseiből Eger, 1905.

³⁶ Huttkay Lipót i. m. 23.

leveleket. A jelenlegi kötés, mely sötétbarna színű, mindenképpen Huttkey munkájának megjelenése, tehát 1905 után készült. A könyvtestben a lapok szélét nem vágták le, mert az ívek nem azonos méretűek, és a szerző egyes lapoknak a legaljára is írt. A gerinc mérete: 23,5 cm. A gerincen található a cím: „Mikes Kelemen levelei”. A címoldal előtt egy előzéklap található, amely a mű korábbi jelzetét tartalmazza (U². III. 7.). Mikes nem írt külön címlapot levélgyűjteménye elé. A leveleket megelőző címoldalon Toldy Ferenc kézírása látható: „Mikes Kelemen Törökországi Levelei. A szerző sajátkezű példánya. (A végén a Mikes 1759ki eredeti leveléből gr. Mikes Istvánhoz, egy kis hasonmás.) Toldy Ferencé 1858.” Alatta: „Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867 Bartakovics Albert Érsek.”

Következnek Mikes kézzel írott levelei kilenc ívfüzetben. A szerző nem számozta sem a leveleket, sem az oldalakat. A lapokat utólag Huttkey Lipót³⁷ számozta meg: a jobb felső sarokba grafitceruzával írta a lapszámokat arab számokkal. A levelek keltezéssel kezdődnek, helyenként a keltezés alá is van húzva, így szinte átveszi a cím szerepét. Utólag a leveleket is megszámozták. Arab számmal, grafitceruzával írták a keltezés mellé a sorszámot. A levelek kézírása egy személynek tulajdonítható, fekete tintával írták, gyakori benne a javítás. A lapok aljára a szerző nem írt custost. Mikes igyekezett egy levelet egy ívfüzetben befejezni, még akkor is, ha nagyon apró betűkkel kellett írnia, ha a szöveget a kis helyre szinte be kellett szorítania. Ha szükséges volt, papírlapokat toldott be (7. ívfüzet, ahol elütő színű a betoldott papír). A nyolcadik ívfüzet betelte után két kéziratlevélen folytatja a félig leírt levelet újabb füzet elkezdése nélkül.

1878-ban Abafi Lajos vizsgálta a papírt. Nyolcféle vízjegyet (nyolcféle papírt) mutatott ki, s megállapította, hogy a tinta színe nem egységes.

A kézirat utolsó írott oldalán a Mikes által leírt utolsó „ámen” alatt a budai cenzor nyomási engedélye látható. Ennek az oldalnak az alján található tintával beírva az oldalszám (445 old.) Ez korabeli bejegyzés lehet, de valószínűleg nem Mikes Kelemtől. A lap jobb alsó sarkából egy részt kivágtak az oldalszámolás mellett közvetlenül. Az utolsó szövegoldal verzóján található az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzője. A 445 (Huttkey Lipót könyvtáros által) számozott oldal után hat üres (szintén számozott) lap következik, majd Mikes Kelemennek a gróf Mikes Istvánhoz írt misszilis levele első oldalának és a Mikes aláírását tartalmazó befejező résznek szalmapapírra írt hasonmása (a levelet Mikes 1759 január 5-i keltezéssel Konstantinápolyba címezte).

³⁷ Huttkey Lipót 1901 és 1913 között a Főegyházmegyei Könyvtár segédkönyvtárosa volt.

A hátsó borítófedél belső oldalán található vignetta alapján megállapítható, hogy a kötetet 1987-ben Czigler Mária restaurálta.

Mikes Kelemen legismertebb művét — Törökországi leveleit — nem nevezhetjük történelmi műnek, bár nagyon sok történelmi vonatkozással bír. Mikes említett műve szépirodalmi alkotás, olyan, amely történelmi szempontból is érdekes. Nem történelmi munka, inkább szubjektív lenyomata azoknak a mindennapoknak, amelyeket Rákóczi és kísérete a száműzetésben töltött. Mikes feljegyzett minden említésre méltó eseményt, mely a bujdosó társaságot érte. Saját élményei vagy szemtanúktól szerzett részletes tudósítások alapján meséli el a történeteket, mindig megtoldva saját véleményével, a történetekhez fűződő érzelmeivel. Ír a fejedelem és az udvar életéről, saját szolgálatáról, időtöltéséről. Mesél a török főemberekkel való találkozásokról, jellemzi az új szultánokat és nagyvezéreket abból a szempontból, hogy milyen szívvel vannak a bujdosók iránt. Elmeséli utazásaikat, kirándulásait, vadászataikat. Tudósít a bujdosók reménykedéséről, készülődésükről, majd sorban halálukról mindaddig, míg 1758. december 20-án — miután beszámol utolsó társa, Zay úr haláláról — lejegyzí a sokat idézett, megható mondatot:

„Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre, mert egyedül maradván nekem kell kimennem az áldozatra.” (207. levél)

Szól magánéletéről, Kőszegi Zsuzsihoz fűződő reményeiről is. Amikor nincsen témája, levelezőpartnerével tétet fel magának kérdéseket, s azokra válaszolva mesél a török birodalomról, annak politikájáról, erkölcséről, szokásairól, gazdaságáról, kormányváltásairól, háborúiról.

Idéz olvasmányaiából, anekdotázik, történeteket mesél, melyek éppen eszébe jutnak. Szereti a különös, apró történeteket, kuriózumokat. Egyes levelek témája, tartalma nem Mikes önálló alkotása. Vannak levelek, melyek francia szerzők műveiből vett átdolgozások. Francia novellákat, anekdotákat fordított, és amelyek nagyon tetszettek neki, azokat beleszótta kéziratába. Madame de Gomez francia novellaíró „Mulatságos napok” (Les journées amusantes) című művéből szívesen fordított részleteket, innen vette például a gyapottermesztésről és a selyemeresztő bogarokról szóló beszámolóját.

Érdekes, hogy a 207 levélből összesen 66 elején olvasható az „Édes némem” megszólítás. Mikes tudta, hogy a szabályos levél egyik formai követelménye a hagyományos, tiszteletteljes megszólítás. Mégis sokszor mellőzi, minden személyes utalás nélkül csak tudósít. „Látja kéd, hogy Ázsiából írok kédnek” — kezdi a 30. levelet.

Levelei nem pusztán hírlevelek gyűjteménye. Olykor több, máskor kevesebb tudósító jellegű írás található a gyűjteményben. Az idő előrehaladtával

fárad a hírmondó, s olykor úgy érezzük, mintha csak a híradás kötelessége tartaná fedélzetten az öreg Mikest.

Azonban sok — egyébként fontos — dolgról nem emlékezik meg a levélíró. Nem szól a fejedelmi udvar diplomáciai törekvéseiről. Nem jellemzi a rodostói magyarokat vagy a hozzájuk érkező vendégeket. De az is igaz, hogy soha nem tár fel bizalmas dolgokat, a komikus eseményekből is csak a senkit meg nem bántó mozzanatokot ragadja ki.

Mikes levelei tartalom szerint nagyon tarka képet mutatnak, mégis három nagy, lazán összetartozó egységet alkotnak elsősorban a megírás ideje alapján.

A levélírás első szakasza, az első 18 év (1717—1735) 117 levelet foglal magában. Ezekből az írásokból megismerhetjük a vidám, fiatal, bizakodó Mikest, akinek humora is megmutatkozik. Ennek a szakasznak jellemző témái: a bujdosók életmódja; szerelme, Kőszegi Zsuzsi; anekdoták; háborús hírek.

A levelek második csoportjába 48 levél tartozik. Hat évet ölel át ez a szakasz (1735—1741). A levelek hangulatára rányomja bélyegét a szomorú esemény: 1735. április 8-án meghal II. Rákóczi Ferenc, a szeretett fejedelem. Erről a 112. levélben mély szomorúsággal, de Isten akaratában való megnyugvással tudósít Mikes.

„Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket, és kivéve ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot, három óra után reggel. [. . .] Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk, még csak a legalábbvalón is. [. . .] Az Isten vigasztaljon meg minket.”

Toldy Ferenc szerint „itt végződtek Mikes jó napjai”.³⁸ Megvádolják társai azzal, hogy a fejedelem vagyonát magának tartotta meg.

1741-ben újabb megpróbáltatás érte a korosodó Mikest: a trónra lépő Mária Terézia elutasította amnesztiakérelmét, világossá vált, hogy a még életben maradt menekülteknek reménye sincs a hazatérésére.

A harmadik csoportot az utolsó 42 levél alkotja. Megírásuk ideje 16 év (1742—1758). Ekkorra eltűnik a jókedv, a humor Mikes leveleiből. A bujdosók kegyelemkenyérre jutottak, kevesen maradtak. Alig-alig ír levelet, inkább fordít, egyéb műveit írja. Olvasmányai és egyúttal saját lelkébe mélyed. Beszámol a török birodalomról, a derűs, megbékélt öregember hangját hallatja.

Mikes levélíró kedve ingadozik: a bujdosók mindenkori helyzete, kilátásaik és saját hangulata is meghatározza. Az emigráció kezdetén még re-

³⁸ Toldy Ferenc Mikes Kelemen élete. In Zágonyi Mikes Kelemen Törökországi levelei: a szerző saját kéziratából 2. köt. Pest, Heckenast Gusztáv, 1861. 234.

ménykedik, sokat ír, majd lelkesedése alábbhagy. Az 1735-től 1741-ig terjedő nehéz időszakban súlyos csapások érték Mikeset, a levelek számából látható, hogy van mit írnia, ki kell öntenie szívét. Majd megbékélve sorsával egyéb munkáit írja, levélnaplójával kevesebbet foglalkozik. 1758-ban fejezi be leveleskönyvét, amikor már valódi leveleket írhat.

Legutolsó levele olyan le- és beszámolósféle, mint egy könyv végi utószó. Mikes nemes egyszerűséggel tekint vissza egész életére, utolsó szava egy ámen. Munkája és élete végére érkezett, szavai úgy hangzanak, mint egy esti imádság. Befejezettnek érzi életét.

Sok vita folyt az irodalomban arról, hogy valódi vagy fiktív levelekről van-e szó Mikes Törökországi leveleinek esetében. Ha misztikus levelekről van szó, akkor a rendelkezésünkre álló levelek másolatok. Ebben az esetben minden levél két példányban van meg: a rendelkezésünkre álló levélgyűjtemény a másolat, az eredetiek pedig (a címzettnek elküldöttek) eddig ismeretlen helyen vannak. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az elküldött leveleket kérte vissza utólag a nagynénitől, és ez az egy (elküldött, majd visszakért) sorozat létezik egyedül. A levelek külső jegyei alapján azonban megállapítható, hogy azok soha nem voltak postára adva, a visszagyűjtésük ténye szinte teljesen kizárt.

Ma már határozottan állíthatjuk, hogy a levelet csak irodalmi formának használta az író, és soha nem küldte el azokat.

Ezt a véleményt — az elmondottakon túl — az alábbi bizonyítékok támasztják alá: A címzésben a Gróf P. E. monogram a Pekry családnevet rejtheti, hiszen Erdélyben élt ilyen nevű grófi család a XVIII. század elején. A kezdőbetűket követő pontok számából ítélve a monogram tulajdonosa Pekry Eszter lehetne. Azonban biztosan tudjuk, hogy ilyen nevű magyar nő nem volt Törökországban. Sőt, arról sincs tudomásunk, hogy Konstantinápolyban, ahová Mikes a levelet címezte, bármilyen előkelő származású menekült lett volna.

Jelentős az a tény is, hogy a néni oly sokat dicsért levelei közül egy sem maradt fenn, pedig egészen bizonyos, hogy Mikes azokat is gondosan összegyűjtötte volna. Elgondolkodtató az is, hogy a levelekben egy vonást sem találunk, amelyből Mikes és a grófnő rokoni viszonyának mibenlétére következtetni lehetne. Mikes egyszer sem említ régi, közösen átélt emlékeket.

Konstantinápolyba utazva Mikes soha nem kereste fel az állítólag ott élő nagynénjét, hanem leírta neki az ott tapasztaltakat, még olyasmit is, amit a grófnő a férjétől hamarabb tudhatott volna. Így meséli el nénjének az 1730-as konstantinápolyi lázadást is, s hogy ezt megtehesse, fél évre (látszólag) utazni küldi nagynénjét.

A néninek — ha létezett volna — a levelezés negyvenegy éve alatt az

egészsége megromlott volna, az idős hölgy megbetegedett, elhunyt volna, Mikes képzelt levelezőpartnere pedig mintha nem változna, nem öregedne.

Valószínűleg levélnaplóról, levél alakba öntött irodalmi műről van szó: P. E. grófnő csak költött alak — művészi alkotás.

Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy (az Abafi Lajos által vizsgált vízjegyek tanúsága szerint) a kézirat 1737 és 1758 között készített papír(ok)ra van írva. Bizonyítéka ez annak a feltételezésnek, miszerint Mikes a leveleket nem a keltezés idején írta le, hanem jóval később, életének Rákóczi halála (1735) utáni szakaszában. A kéziratot nem egyhuzamban másolta le, munkája akár két évtizedig is elhúzódhatott. Legnagyobb annak a valószínűsége, hogy kisebb-nagyobb szakaszokban levelekké fogalmazta át régi naplójegyzeteit, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplóját tisztázta le, s az eredeti feljegyzéseket megsemmisítette. A fennmaradt „eredeti kézirat” tehát szerzői másolat, melyben a nagyszámú másolási hiba arra enged következtetni, hogy a szerző az első fogalmazványokról készített másolatot nem végleges tisztázatnak szánta.

Az egészen bizonyosnak látszik, hogy folyamatos feljegyzésekről van szó. Elég, ha a 110—111. levelekre gondolunk, amikor Rákóczi súlyos betegségének első jelei mutatkoznak. A hú kamarás aggodalma, ura betegsége feletti bánkódása, a gyógyulásba vetett hite pillanatnyi érzését tükrözi, alig lenne hihető, hogy utólag fogalmazta volna meg korábbi érzéseit.

„Édes néném, ha jobb hírt írhatnék egynehány nap múlva, mint nevetném, mert most nem nevetek.” (110. levél)

„Édes néném, kérjük az Istent, hogy tartsa meg ezt a nagy embert, akit az ellenségi is nagynak tartanak.” (111. levél)

Mivel a levélíró állandóan reflektál az eseményekre, átszövi azokat szubjektív részletekkel, vallásos és erkölcsi elmélkedésekkel, fohászokkal, s leveleiben mindig helyt kapnak emlékei, vágyai, gondolatai — talán ezért is tűnnek írásai egy valóságos levelezés dokumentumainak. Mikes negyvenegy évig beszélgetett így legbizalmasabb barátjával, és mindvégig fenn tudta tartani a látszatot, hogy levelezőpartnere létező személy.

Ha a levelezőpartner nem létezett, csupán Mikes képzelte el őt magának; felvetődik a kérdés, mi volt Mikes célja a levelek megírásával?

A szerző nem rögzítette írásban szándékát. Talán fontosnak tartotta, hogy a bujdosók életéről írásbeli emléket hagyjon az utókor számára. Talán a hazájából kirekesztett menekült lelki igénye volt az, hogy egy elképzelt vagy gyermekkorában ismert, és emlékeiből felidézett nőrokonnal ossza meg vidám és szomorú élményeit. Huttokay Lipót szerint „a magány költészete ez”.³⁹

³⁹ Huttokay Lipót i. m. 53—54.

A tárgyilagossághoz hozzátartozik, hogy teret adjunk a másik véleménynek is, ti. hogy valós levelekről van szó. Szilágyi Sándor ezen a véleményen van: „leveleket írt egy nénjéhez Konstantinápolyba”,⁴⁰ ő a leveleket misszilis leveleknek tartja. Bizonyítékul a hangulatváltozásokra, a stílus egyenetlenségére, az ismétlésekre hivatkozik. A műfajból adódóan ez természetes. Igaz az is, hogy az eltelt évek alatt nyomon követhető az író személyiségének változása: a levélsorozat elején egy csüggedni nem tudó, kedélyes fiatalember sorait olvassuk; a levelek végén pedig már az agg ember lemondása, nyugalma tükröződik írásaiban. Ez azonban önmagában nem bizonyítja a levelek misszilis voltát, csupán azt, hogy a levelek alapjául szolgáló feljegyzések a keltezésnek megfelelő időben történhettek.

A kéziratok hazakerülése nem tisztázott. Az egészen bizonyos, hogy az első kiadója Kultsár István (1760—1828) volt 1794-ben, de hogy az ő birtokába hogyan kerültek a levelek, nem tudjuk. Két lehetséges variációt fogalmazzunk meg:

Az egyik elképzelés szerint valószínű, hogy Mikes a nála tíz évvel idősebb Horváth Istvánra bízta kéziratát. Horváth Rákóczi Ferenc szolgája volt. A matuzsálemi kort megért Horváth István 120 éves korában, 1799. szeptember 12-én halt meg Rodostóban. Horváth elsőszülött lányának esküvőjén 1759-ben a bujdosók akkori bášbuğja, Mikes Kelemen volt a kiadó násznagy. Így nem nehéz elképzelni, hogy Horváth István Mikes bizalmát élvezte, s Mikes rábízta féltett kincseit, köztük 207 levelét.

Horváth az 1780-as évek elején egy Mészáros nevű magyar embernek adta oda a kéziratot, aki Konstantinápolyba menet látogatta meg Rodostót. Horváth István állította a levelekről, hogy azokat Mikes Kelemen írta. 1786-ban Mészáros Bécsbe utazott, és Görög Demeternek, a „Hadi és más nevezetes történetek” című hírlap szerkesztőjének adta át az iratot. Görög Demeter barátságban állt Kultsár István fiatal szombathelyi tanárral, a későbbi bécsi és pesti lapszerkesztővel. Neki adta át a kéziratot. A fiatal, lelkes tanárnak nem sok biztatás kellett ahhoz, hogy a leveleket kiadja. 1792-ben kapta meg a cenzor engedélyét a levelek kiadására, majd két évvel később, 1794-ben Szombathelyen — három évtizeddel szerzője halála után — megjelentette a *Leveleket*. A kiadás anyagi fedezetét Gr. Festetics György (1755—1819) bocsátotta Kultsár rendelkezésére.

Kultsár István adott címet a levélgyűjteménynek, melyet az első kiadás címlapjáról, a korabeli helyesírásnak megfelelően idézünk:

⁴⁰ Szilágyi Sándor Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára 5. fej. In Budapesti Szemle 5. köt. 1859. 52.

Török országai
levelek,
mellyekben
a II. Rákóczi Ferentz
Fejedelemmel Bújdoso Magyarok, Történetei
más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt
barátságossan eléadatnak.

Irta
Mikes Kelemen
Az említett Fejedelemnek néhai Kamarássa.
Most pedig
Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból
Kiadta
Kulcsár István
Az ékesszólásnak Tanítója.
Szombathelyen,
Nyomtatta Siess Antal József.
1794

Kulcsár rövid, alig hatoldalnyi előszót bocsátott a levelek elé, amelyben ajánlotta azok olvasását, röviden összefoglalta Rákóczi és bujdosótársai sorsát, de elővigyázatosságból nem szólt arról, hogy hogyan jutott a kéziratához. Felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jó néven Mikes leveleinek megjelenését. Ezért változtatta meg Kulcsár a kiadás eredetileg tervezett címét („Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a vele bujdosó Magyaroknak Történetei”) a fent leírt, Rákóczi nevét elrejtő változatra. Kulcsár nem bizonyítja, hogy Mikes Kelemen létező személy volt-e vagy sem. Fontos tény azonban az, hogy Kulcsár István Gróf Mikes Jánosnak levelet küldött Erdélybe 1794-ben, melyben Mikes származása és halálának pontos dátuma után érdeklődött, valamint akkor élő rokonait kutatta. A válasz vagy késett, vagy egyáltalán nem is érkezett meg Erdélyből, mert az előszóban semmiféle utalást nem találunk az említett kérdésekről.

Az előszó írója nem foglalt állást a levelek fiktív vagy misszilis volta mellett, sőt, ezt a kérdést fel sem vetette. Az ő megfogalmazása szerint a levelek a szerző „néjéhez Konstantinápolyba intézett tudósításai”,⁴¹ s olyan kellemes szórakozást nyújthatnak, hogy „az ő leveleit kiki érdemeseknek tarthatja a kiadásra”.⁴²

⁴¹ Kulcsár István Az olvasóhoz. In Törökországi levelek. . . Szombathely, Siess Antal József, 1794. [6.]

⁴² Kulcsár István i. m. [6.]

A cenzor csupán egy szakaszt húzott ki a kéziratból: a 203. levél második felét. Ez a részlet I. Ulászló (akit Mikes tévesen V. Lajosnak nevez) törökök elleni esküszegéséről szól. Ez a részlet természetesen az első kiadásból kimaradt.

A levelek hazakerülésének másik lehetséges variációja (Toldy Ferenc ezt a hazakerülési módot tartja valószínűnek⁴³) Bárány Tóth Ferenc francia tábornok személyéhez fűződik. Tóth András emigráns francia generális fia tűzértisztként tartózkodott Konstantinápolyban, ott szervezte a török tüzérseget, és kapcsolatban állt a rodostói magyar teleppel. Lehetséges, hogy ő hozta el a kéziratot. Tóth a francia forradalom elől Svájcba menekült, majd engedélyt kapott a hazatérésre. Hazatérte után Szombathely közelében telepedett le Gróf Batthyány Tivadar tarcsai birtokán. Tóth ismeretségben volt a Szombathelyen tanárkodó Kulcsárral, Kulcsár akár tőle is megkaphatta a kéziratot.

A levélköteg 1792 júliusában a budai cenzornál volt. Tóth Ferenc 1793. szeptember 22-én bekövetkezett halála után Kulcsár a kéziratot azonnal sajtó alá adta. Nem tudjuk, hogy szándékosan csak Tóth halála után adta-e ki a Leveleket vagy véletlen egybeesésről van szó. 1793-ban elvégezték a nyomdai munkálatokat, s a könyv 1794 februárjában napvilágot látott.

A későbbiekben Toldy Ferenc csak feltételezhette a kézirat Tóth Ferenc általi hazatérését, mégpedig a Kulcsár István előszavában leírtak alapján. Kulcsárnak a kiadás előtt tanú(k)ra volt szüksége ahhoz, hogy megbizonyosodjon az író személyének hitelességéről. Tóth azonban semmit sem tudott Mikesről. Járt ugyan Törökországban 1762-ben, de Mikes halálának pontos évét sem tudta. Az idős generális 1793-ban arról is tévesen tájékoztatta Kulcsárt, hogy Mikes „halála után az egész bujdosó társaság eloszlott”.⁴⁴

Toldy Ferenc tehát feltételezte, hogy a levelek Tóth által érkeztek haza, de ő maga is érezte, hogy a rendelkezésére álló kevés adatból a kézirat hazatérésének csak valószínű, de nem bizonyított útját tudja rekonstruálni. Ezért fogalmaz óvatosan: „Tán nem csalódom, ha hiszem, hogy a kézirat azon úton jött Kulcsár kezeibe... maga báró Tóth Ferenc által...”⁴⁵

Nem valószínű azonban, hogy az iratot a Franciaországból érkezett és oda visszatérő emigránsnak adták volna oda Mikes leghívebb emberei, akik nyilván tudták, hogy a levelek írója műveit rokonainak szándékozik hazaküldeni. Mikes misszilis leveleiből tudjuk, hogy ez volt a szándéka, hiszen Mikes Istvánnak és báró Huszár Józsefnek is írt ennek lehetséges megvalósításáról. Sőt, a „Keresztnek királyi útja” című vallásos művét maga Mikes

⁴³ Vö. Toldy Ferenc i. m. 246.

⁴⁴ Kulcsár István i. m. [5.]

⁴⁵ Toldy Ferenc i. m. 246.

küldte haza Huszár Józsefnek, hogy kedveskedjen unokahúgainak, és talán esetleges kiadás végett.

Kultsár Isvának, a fiatal szombathelyi tanárnak bátor vállalkozása volt, hogy elsőként adott ki olyan könyvet, amely az uralkodóház által befeketített kuruc fejedelmet rokonszenves személyként mutatta be. Kultsár megindokolja a *Levelek* kiadását: gyarapítani akarta a magyar történetek táráát, közre kívánta adni a magyar urak „emlékezetes dolgait”.⁴⁶ Nemcsak saját családjuk számára akarta megörökíteni, hanem a haza számára is maradandóvá tenni. Egészen bizonyos, hogy Kultsár Istvánnak nem kellett egyedül megbirkóznia a nagy feladattal — a kéziratot előzőleg többen is olvasták, hogy a kiadás mikéntjét eldöntsék.⁴⁷

Kultsár István hagyatékából (eddig fel nem tárt módon) 1858-ban Toldy Ferenc irodalomtörténész birtokába került a mű, s a *Levelek* második kiadása már az ő nevéhez fűződik. A *Levelek* népszerűsége, elterjedése és irodalmi méltánylása innen kezdődik. Toldy rövid életrajzi és kritikai tanulmányt is csatolt a levelekhez, melyben végleg eldöntötte a kézirat hitelességének kérdését. Ő kísérte meg először, hogy felderítse a levelek hazakerülésének útját, és tette azt a fent leírtak alapján.

„A legújabb kor . . . a múltnak legnemesebb hagyományait is, mint avultságokat, készantag felejti, vagy felejteti negédli; Mikest is átaladta a feledéknek”⁴⁸ — jegyzi meg szomorúan Toldy. Mikes személye és műve a feledés homályába merült, és sokan még a levelek valóságát is kétségbe vonják. Azt rebesgetik, hogy apokrif szerzeménnyel van szó. A Mikes Kelemen név szerepel ugyan a fejedelem végrendeletében, de nem biztos, hogy valóban létezett ilyen nevű személy. Ezt a feltételezést akarja Toldy megcáfolni. Rámutat, hogy a kézirat írásmódja a 18. század közepén divatos írásmódnak megfelelő. De ez még nem elég bizonyíték. A kézirat hitelességét csak azzal támaszthatja alá, ha minden kétséget kizáróan bizonyítást nyer, hogy egy Mikes által írt bármilyen dokumentum kézírása és a *Levelek* írójának kézírása megegyezik. Toldy vizsgálódása sikerrel és megnyugtató eredménnyel zárult. Mikes ugyanis élete végének közeledtét érezve szeretett volna családjáról értesülni. 1759 elején Konstantinápolyban járt, és az ausztriai követtől engedélyt kapott arra, hogy levelet küldjön Mikes Mihály fiának, gróf Mikes Istvánnak. A címzett megkapta az idős Mikes levelét, válaszolt is, de semmit nem tett azért, hogy rokona a majd fél évszázados száműzetés után visszatérhessen hazájába.

Gróf Mikó Imrétől (aki anyai ágon a Mikes családból származott) si-

⁴⁶ Vö. Kultsár István i. m. [1.]

⁴⁷ Hopp Lajos i. m. 359.

⁴⁸ Toldy Ferenc i. m. 219.

került Toldynak megszereznie ezt az Erdélybe küldött levelet, melyet tehát bizonyítottan Mikes Kelemen írt. Toldy így 1859-ben elvégezhetette az összehasonlítást. Szemmel látható volt, hogy a két kézírás azonos, a családnak írt levél írója ugyanaz a személy, mint az, aki Rodostóban 207 levélben jegyezte fel a bujdosók életének kisebb-nagyobb eseményeit.

Toldy bizonyítva látta, hogy a Törökországi leveleket Mikes saját régi feljegyzéseiből írta, de nem levélírás céljából, hanem irodalmi céllal, „műszándékból”. Tervszerű egésznek, egyöntetű alkotásnak nevezte a művet, annak ellenére, hogy a hangulati változások, az ingadozó lelkiállapot, a megújuló, majd lehanyatló levélíró kedv inkább egy folyamatos, valóságos levelezésre utalnának. Kimondja, hogy Mikes élt, és műve az élete végén szerkesztett emlékirat, tehát Mikes folyamatosan részletes, bő naplót írt, majd „mémoiresokat szerkesztett elveszendő papirosaiból, még pedig levélalakban”.⁴⁹

A Leveleket Toldytól 1867-ben az irodalmi ritkaságokat gyűjtő Bartakovics Béla egeri érsek vásárolta meg. A Leveleskönyv még Bartakovics érsek életében a könyvtár tulajdona lett (Bartakovics érsek 1873-ban hunyt el). Két forrás szolgáltat erre adatot: az egyik az Albert Ferenc készítette katalógus, a másik pedig a — szintén Albert Ferenc tollából — az Eger című folyóiratban 1864-ben megjelent, az Egeri Érsekmegyei Könyvtár történetét feldolgozó és a szerzőnek saját munkájáról beszámoló cikksorozata. Az említett cikksorozat 5. részében Albert Ferenctől megtudhatjuk, hogy a „czimtározással mult 1863. évi okt. havában készültem el.”⁵⁰ Ez az elkészített és a továbbiakban a gyarapodás miatt nyilván bővített katalógus már tartalmazza a Mikes-leveleket a fent említett (U² III. 7.) jelzettel. A leveleskönyv tehát már a katalógus elkészülte utáni években, de még Bartakovics érsek halála előtt a könyvtár tulajdonát képezte. A fent említett cikkben a szerző beszámol arról, hogy a könyvtár anyagi nehézségekkel küzd, nincs meghatározott évi jövedelme a könyvek beszerzésére. Majd így folytatja: „... jelenleg azonban segít e hiányon érsek urunk ő nmlgának bőkezősége, ki az alap csekélységét azáltal kegyeskedik pótolni, hogy rendesen a saját válogatott könyvgyűjteménye részére vásárolt uj, nem ritkán drága munkákat a megyei könyvtárnak átengedi, s így annak osztályát mindenesetre gyorsabban és hatályosabban gazdagítja, mint az a nagy alapító halála óta bármikor is történt.”⁵¹

Huttkay Lipót⁵² a Levelek könyvtárba kerüléséről kijelenti: „...1867-

⁴⁹ Toldy Ferenc i. m. 244.

⁵⁰ Albert Ferenc Az egeri érsekmegyei könyvtár. In Eger 2. évf. 1864. máj. 12. 146.

⁵¹ Albert Ferenc i. m. 146.

⁵² Huttkay Lipót i. m. 50.

ben Bartakovics, egri érsek szerzi meg, ez meg az egri érsekmegyei könyvtárnak adományozza.”

A két adatot együtt tekintve bizonyos, hogy Bartakovics érsek már életében a könyvtárnak vásárolta meg, vagy még életében a könyvtárnak ajándékozta a 207 Mikes-levelet.